

بررسی و مطالعه حاشیه‌نشینی و پدیده اسکان غیررسمی

بهنوش طاهرخانی^۱، عباس یزدانفر^{۱*}

چکیده

اسکان غیررسمی پدیده‌ای خودرو است. اغلب بدون مجوز ساختمان و برنامه رسمی شهرسازی درون یا مجاور شهرها به ویژه شهرهای بزرگ رخ می‌دهد. این پدیده، تجلی برآورده نشدن نیاز مسکن و سرپناه اقشار کم‌درآمدی است که در فضای رسمی و برنامه‌ریزی‌شده شهری جایی ندارند. در سکونتگاه‌های غیررسمی نابسامانی‌های فراوان در ابعاد کالبدی، اجتماعی، اقتصادی، زیست محیطی و سایر عوامل سطح زندگی ساکنان را کاهش داده‌است. این مقاله به بررسی ابعاد مختلف اسکان غیررسمی، تعاریف مفاهیم و ویژگی‌های انواع سکونتگاه‌های غیررسمی بصورت توصیفی پرداخته‌شده‌است. روش تحقیق بصورت توصیفی-تحلیلی است که جمع‌آوری داده‌ها عمدتاً از طریق مطالعات کتابخانه‌ای صورت گرفته‌است. بر طبق بررسی نتایج، حاشیه‌نشینی عمدتاً برای رفع نیاز مسکن افرادی است که این افراد با دلایل مختلفی از مصالح غیرمعارف در زمین‌های دور افتاده شهری و یا فاقد استاندارد سکونتگاه‌های خود را برپا می‌سازند. برای رفع نیاز مسکن خود اغلب در وضعیت بد معیشتی قرار می‌گیرند. عمدتاً بخشی از اقتصاد شهر را بر عهده دارند ولی توان تهیه سرپناه در داخل شهر را ندارند که با حاشیه‌نشینی این نیاز خود را برطرف می‌کنند. سکونتگاه‌های غیررسمی می‌توانند فرصتی برای اقشار کم‌درآمد باشند و با به حداقل رساندن مشکلات این مناطق در تأمین نیاز سرپناه باری رسانند.

واژگان کلیدی: سکونتگاه غیررسمی، حاشیه‌نشینی، محله فقیرنشین، فقر مسکن

* عهده‌دار مکاتبات، دانشیار، تلفن ۷۳۲۲۸۲۵۰-۰۲۱، آدرس الکترونیکی Yazdanfar@iust.ac.ir
^۱ دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه علم و صنعت ایران، تهران

مقدمه

مفاهیم «فقر درآمد»، «فقر دسترسی»، «فقر قدرت» را شامل می‌شود.

فقر درآمد: «در بسیاری از موارد فقرا فاقد درآمد نیستند بلکه توان گردآوری دارایی را ندارند». فقر قدرت: «به معنی نداشتن نقش در برنامه‌های شهری و اجتماعی و نداشتن قدرت رقابت با گروه‌های اجتماعی دیگر است».

فقر دسترسی: «فقرا در محله‌هایی زندگی می‌کنند که دسترسی مناسب به زیرساخت‌ها و خدمات پایه ندارند، توان ورود به بازار رسمی زمین و مسکن و کار را ندارند» [۱۰].

فقر مسکن برای افراد و خانوارهایی تعریف شده است که فاقد سر پناهی ایمن و امنیت، سلامت زیرساخت‌ها^۱ باشند [۱۱]. فقر شهری مجموعه‌ای از فقر انتقال یافته از جامعه روستایی (توسط مهاجران به شهر) و نیز فقر تولید و با تولید شده در جامعه شهری (توسط جابجایی‌های درون شهری) را در بر می‌گیرد [۱۲].

مفاهیم اسکان غیررسمی

پدیده‌ای که اغلب سکونتگاه‌های غیررسمی نامیده می‌شود اسامی مختلفی به کار رفته و شاخص‌های متفاوتی برای تعیین آن ارائه شده است [۱۰]. در دهه اخیر با توجه به نقدهایی که بر اصطلاح حاشیه‌نشینی وارد شد به کارگیری اصطلاح سکونتگاه غیررسمی یا اسکان غیررسمی در متون علمی و رسمی رواج بیشتری یافت [۱۳]. واژه غیررسمی را کیت هارت در سال ۱۹۷۱ در یک تحقیق کلاسیک درباره اقتصاد کشور غنا، به مباحث جغرافیایی و اقتصاد وارد کرد [۱۴]. انتخاب و به کارگیری یک اصطلاح خاص برای این سکونتگاه‌ها به منظور رسیدن به اتفاق نظر است، این سکونتگاه‌ها با توجه به ویژگی‌هایی چون مصالح به کار رفته، وضعیت قانونی، سرعت و نحوه تصرف، ابعاد، موقعیت، منشأ و ماهیت ساکنان، بسیار متفاوت و متنوع اند. بنابراین اتفاق نظری فراگیر برای به کار بردن نامی واحد برای این محله‌های دور از ذهن است [۱۰]. در ایران در دهه‌های ۴۰ تا ۵۰ رشد حاشیه‌نشینی شهری در محدوده استحفاظی شهرها در قالب‌های آلونک‌نشینی، زاغه‌نشینی، کپر نشینی و حلبی آباد، حصیر آباد، زور آباد و مفت آباد غربتی‌ها و مانند این‌ها آغاز شد [۱۶]. این مناطق شامل محله فقیر نشین^۲، سکونتگاه‌های خودانگیخته^۳،

سکونتگاه غیررسمی شکلی از اسکان گروه‌های کم‌درآمد و مهاجر در نقاط آسیب‌پذیر است که به صورت خودرو و فاقد مجوز رسمی ایجاد می‌شود [۱]. بیش از نیمی از مردم جهان در شهرها زندگی می‌کنند که پیش‌بینی می‌شود تا سال ۲۰۵۰ این نسبت به ۶۶ درصد افزایش یابد [۲]. این سرعت خیره‌کننده باعث شده تقاضای عظیمی برای زیرساخت‌های اساسی و پایه به وجود آید [۳]. شکل‌گیری سکونتگاه‌های غیررسمی یکی از مهم‌ترین پیامدهای منفی گسترش شهرنشینی است. شهرهای اندکی می‌توانند مسکن کافی برای رشد شهری فراهم کنند، حتی در صورت در دسترس بودن مسکن، مهاجران ورودی اغلب قادر به پرداخت بهای لازم برای آن نیستند. به این ترتیب این افراد مجبور به ساخت و زندگی در مسکن موقتی و غیراستاندارد می‌شوند [۴]. با وجود پیشرفت‌های صورت گرفته تا سال ۲۰۱۴، تعداد افرادی که در سکونتگاه‌های غیررسمی زندگی می‌کنند از ۷۵۰ میلیون در سال ۱۹۹۶ به ۱ میلیارد در جهان رسیده و پیش‌بینی می‌شود تا سال ۲۰۵۰ سه برابر شود (۱). در شرایط سخت اقتصادی که گسترش سریع شهرنشینی و فقر سریعاً در حال وقوع است، تولید مسکن مناسب، ارزان و حمایتی اتفاق نمی‌افتد و پدیده مسکن غیررسمی بیشتر و سریع‌تر اتفاق می‌افتد [۵]. ظهور و گسترش محلات حاشیه‌نشین، از عمده‌ترین نمادهای تغییر چشم‌انداز شهری، در نتیجه گسترش سریع شهرنشینی است [۶]. این نوع سکونتگاه‌ها، مسکن بخش عمده ای از فقرای شهری را تأمین می‌کنند که بازار رسمی توان تأمین آن را ندارد [۷]. این پژوهش قصد دارد به تعریف انواع ویژگی‌های اسکان غیررسمی بپردازد و دلایل شکل‌گیری و پیامدهای ناشی از وجود این نوع اسکان و راهکارهای مواجهه با آن را با تکیه بر نتایج مطالعات اسنادی و توصیفی و همچنین بازدیدهای میدانی، بازگو کند.

گسترش فقر شهری

فقر پایدارترین چالش شهرنشینی در قرن بیستم است [۸]. یک نفر از چهار نفر جمعیت کشورهای در حال توسعه گرفتار فقر شدید می‌باشند [۹]. فقر تنها به مفهوم اقتصادی نیست بلکه

^۱ مانند آب لوله‌کشی، تأسیسات بهداشت و فاضلاب و تخلیه زباله

^۳ Spontaneous

^۲ Slum

بررسی و مطالعه حاشیه‌نشینی و پدیده اسکان غیررسمی

غیررسمی^۱، مهارگسیخته^۲، موقتی^۳، نامنظم^۴، غیرقانونی^۵، خودیار^۶، حاشیه‌ای^۷، پیرامونی^۸، شهر آلونکی^۹ و سکونتگاه‌های کم‌درآمد^{۱۰} و زورآباد^{۱۱} می‌باشند [۱۵]. محله فقیرنشین، در فرهنگ شهرسازی رابرت کوآن به‌عنوان محدوده‌ای پرازدحام با مسکن نامناسب، کثیف و ناخوشایند تعریف شده است [۱۷]. شامل آن دسته از نواحی مسکونی است که زمانی مطلوب و قابل قبول بوده و ساکنان اولیه طی روندی نزولی به مناطق جدید و مناسب‌تر شهر نقل مکان کرده‌اند. در این محله‌ها با گذر زمان از کیفیت مسکن کاسته و به واحدهای کوچکتری تقسیم می‌شود و به گروه‌های کم‌درآمد اجاره داده می‌شود [۱۰]. زورآباد، تمرکز غیرقانونی و بدون خدمات خانه‌های ابتدایی خودساخته^{۱۲} بر روی زمینی که ساکنان آن هیچ سند مالکی قانونی ندارند [۱۷]. ساکنین این سکونتگاه‌ها غالباً مساکن را به روش خودیار و نسبتاً آرام و تدریجی می‌سازند و یا در مواردی در پی هجوم سازماندهی شده شکل می‌گیرد [۱۸]. شهرهای آلونکی، به طور معمول شامل ساختمان‌های گلی و کاهگلی، سفالی، چوبی یا آهن‌قراضه‌ای هستند که در هر فضای قابل‌دسترس و بدون برنامه‌ریزی و مجوز ساخت بنا می‌شوند [۴]. خودیار، ساخت خانه‌ها در این گونه سکونتگاه‌ها معمولاً بر عهده افراد متخصص نیست [۱۰]، مالکیت قطعه زمین که بر آن خانه‌شان را ساخته‌اند، ندارند [۱۹].

دسته‌بندی سکونتگاه‌های غیررسمی

سکونتگاه‌های غیررسمی دارای مسائل و مشکلات کالبدی، ساختاری هستند که این نوع سکونتگاه‌ها را از سایر بافت‌های شهری متمایز می‌نماید [۲۵].

در ایران سکونتگاه‌های غیررسمی به سه دسته تقسیم می‌شود:

- زاغه‌ها یا محلات فقیرنشین: سکونتگاه‌هایی هستند قانونی ولی بسیار پرجمعیت که از لحاظ خدمات در سطح بسیار پائینی می‌باشند.
- سکونتگاه‌های غصبی: سکونتگاه‌هایی هستند غیرقانونی و غالباً فاقد طراحی از پیش تعیین شده است.

بررسی ویژگی‌های اسکان غیررسمی

در کشورهای در حال توسعه از هر ۳ نفر، یک نفر در حلی‌آبادها زندگی می‌کند [۸]. در آسیا تقریباً یک سوم از شهرنشینان در مسکن‌های غیررسمی زندگی می‌کنند [۵]. مساکن غیررسمی معمولاً در کمترین زمان با استفاده از هرگونه مصالح ممکن و اغلب در مناطقی از شهر که قبلاً قابل سکونت نبوده است، شکل می‌گیرند [۲۰]. شهرک‌های غیررسمی محل‌هایی هستند که بسیاری از آن‌ها «از نقشه جدا شده‌اند»^{۱۳} یا عمداً از نگاه دولت پاک شده‌اند. این مناطق بدور از نظارت و کنترل دولت در زمینه-

1 Informal
2 Uncontrolled
3 Makeshift
4 Irregular
5 Illegal
6 Self Help
7 Marginal

8 Peripheral
9 Shanty town
10 Low Income Settlement
11 Squatter settlement
12 Self-built
13 off the map

^{۱۴} گزارش برنامه عمران و رفاه شهری، مدیریت بهداشت و رفاه اجتماعی سازمان بودجه، ۱۳۵۰

با توجه به تقسیم‌بندی شیوه‌های دستیابی به زمین برای سکونتگاه‌های غیررسمی به صورت تهاجم سازمان‌یافته، تصرف خزنده و تقسیم و باز تقسیم زمین می‌باشد. تهاجم سازمان‌یافته^۱، افراد بدون برنامه‌ریزی رسمی و مجوز زمین‌های خالی و مساعد را تصرف می‌کنند و ساخت مسکن را به سرعت آغاز می‌کنند. این گونه سکونتگاه‌ها که خانه‌های آنها در کمترین زمان ممکن و با در دسترس‌ترین مصالح برپا می‌شوند به زورآباد یا سکونتگاه‌های عدوانی مشهورند. تصرف خزنده به آرامی و با اسکان چند خانوار آغاز می‌شود و سپس تصرف زمین با اطلاع‌رسانی و آگاه شدن گروه‌های کم‌درآمد ادامه می‌یابد. بسیاری از زمین‌هایی که در آنها تصرف خزنده و غیرقانونی شکل می‌گیرد دارای مالکی نامشخص یا دولتی یا وقفی هستند و غالباً در معرض دید عموم نیستند [۱۰]. تقسیم و باز تقسیم زمین‌های کشاورزی و گاه بایر اطراف شهر، عمده‌ترین شکل تأمین زمین لازم برای ساخت مسکن فقر است. تقسیم و باز تقسیم زمین‌های کشاورزی پیرامون شهرها از بین شیوه‌های تأمین زمین برای ایجاد سکونتگاه‌های غیررسمی ایران مهمترین شیوه به‌شمار می‌رود [۲۸]. تقسیم زمین کشاورزی بدون طرح مصوب رسمی، دارا نبودن اسناد رسمی مالکیت و بهره‌برداری، ساخت و ساز تدریجی و شخصی، محدودیت در دسترسی به خدمات و امکانات، تراکم جمعیتی و ساختمانی زیاد در محلات است [۲۹].

دلایل شکل‌گیری سکونتگاه‌های غیررسمی

مسکن غیررسمی جزئی جدایی‌ناپذیر از توسعه شهرها در کشورهای در حال توسعه است [۵]. با تمرکز فقر در شهرها و به موازات صنعتی شدن جهان، مشکل نابرابری خدمات‌رسانی و مسکن پرازدحام، به مثابه جنبه‌ای نامطلوب از زندگی شهری نمایان شد [۳۰]. مدیریت شهری در کشورهای در حال توسعه قادر به حل مشکلاتی از قبیل فقر، نابرابری فزاینده، محرومیت و تخریب محیط زیست نمی‌باشند [۸]. با توجه به فقدان پاسخ مناسب به افزایش تقاضای مسکن در شهرهای مهاجرپذیر اسکان غیررسمی راه‌حلی منطقی است که افراد به نیاز سرپناه خویش پاسخ دادند [۳۱]. علل حاشیه‌نشینی در رابطه مستقیم با علل

• سکونتگاه‌ها با تفکیک غیرقانونی: برخلاف دو نوع سکونتگاه دیگر، دارای طرحی از پیش تعیین شده می‌باشد ولی به صورت غیرقانونی شکل گرفته‌اند [۲۵].

عمدتاً سکونتگاه‌های غیررسمی بر اساس مکان شکل‌گیری، اندازه، وضعیت قانونی و اجتماعی به انواع مختلفی تقسیم می‌شوند. در نهایت در جدول ۱ عمده‌ترین دسته‌های حاصل از تحلیل فضایی سکونتگاه‌های غیررسمی، دسته‌بندی شده است. جدول ۱: دسته‌بندی‌های حاصل از تحلیل فضایی سکونتگاه‌های غیررسمی [۲۶].

منشأ و سابقه	زاغه‌های مرکز تاریخی شهر املاک زاغهای ^۱ سکونتگاه‌های غیررسمی ادغام و تثبیت شده ^۲ زاغه‌های نو پدید ^۳
موقعیت و حدود	مرکزی جزایر زاغهای پراکنده ^۴ حاشیه‌ای
اندازه و مقیاس	زاغه‌های بزرگ املاک زاغهای با اندازه متوسط زاغه‌های کوچک
وضعیت قانونی	غیرقانونی غیررسمی
مراحل توسعه	اجتماع‌ها یا افراد بدون انگیزه بهسازی زاغه‌های با توسعه مداوم فردی یا اجتماع زاغه‌های در حال بهبود یافتن زاغه‌های ارتقا یافته ^۵

شیوه تشکیل و دستیابی سکونتگاه‌های غیررسمی

ساکنان سکونتگاه‌های غیررسمی، در اراضی پیرامونی و گاه داخلی شهرها قطعه زمینی را تصرف می‌کنند و در آنجا اتاق محقر با استفاده از لاستیک‌های فرسوده، حلبی‌های خالی بنزین و روغن و گل و آجر کهنه آونکی را برپا می‌کنند [۱۶]. این افراد حق استفاده از زمین‌های غصب‌شده را ندارند [۲۷]. به‌طور کلی

¹ Slum estates

² Consolidating informal settlements

³ Recent slums

⁴ Scattered slum islands

⁵ Upgraded slums

⁶ Mass invasion

بررسی و مطالعه حاشیه‌نشینی و پدیده اسکان غیررسمی

معیشت بی‌ثبات، فقر سلامت و کمبود مسکن قابل استطاعت، آسیب‌پذیری بالا در مقابل اثرات نامطلوب محیط‌های فقیر، تغییرات اقلیمی و بلایای طبیعی هستند. تبعیض، جدایی‌گزینی و در حاشیه بودن مشخصه سکونتگاه‌های غیررسمی است (۱). این افراد از ابعاد مختلف زندگی، کالبدی (مسکن ناهنجار)، اجتماعی (رفتارهای اجتماعی جدا از جامعه شهری) و اقتصادی (ویژگی‌های اشتغال و درآمد و مهارت) متمایز می‌شوند و از محروم‌ترین اقشار جامعه شهری به شمار می‌آیند [۱۶]. ویژگی‌های کالبدی، الگوی ساخت و شرایط محیطی سکونتگاه‌های غیررسمی سبب شده تا ویژگی‌های کالبدی خاص و متفاوت با شهر داشته باشند. سه شکل کلی الگوی ساخت و معماری سکونتگاه‌های غیررسمی که شکل سوم الگوی غالب اجتماعات در ایران است عبارتند از [۲۸، ۳۴]:

- روستای درون‌شهری (ساخت مسکن شبیه معماری مسکن روستایی البته با کمی سیمان مخلوط شده با انبوهی خاک به دلیل قیمت).
- حلب شهرها و حلبی‌آبادها (ساختن مسکن از مصالح غیرمتعارف از جمله استفاده از حلب‌های روغن نباتی).
- خانه‌های نامتعارف و بسیار فرورتر از سطوح استاندارد و بدون سند تهی‌دستان شهری که در جاهای مختلف ساخته می‌شوند.

اغلب مناطق حاشیه‌ای در پیاده‌روهای سرپوشیده، کنار آب در اسکله‌ها، گودال‌ها و کنار راه‌آهن، زیر بزرگراه‌ها، پشت حریم خیابان و در مکان‌های غیرقابل دسترس [۲۱]، مرزهای شهری، کنار تالاب‌ها، کنار نیروگاه برق، زمین‌های باتلاقی، مرداب‌ها، گورستان‌ها، محل‌های دفع زباله، مناطق بومی، زمین‌های پرخطر (شیب تند، مستعد سیل، لغزش زمین و...) تشکیل شده‌اند [۸]. دسته‌ای دیگر از مسکن‌های غیررسمی در زمین‌هایی قرار دارند که نیاز به زیرساخت‌های کلیدی دارد تا ایمن و قابل سکونت شوند. برخی در زمین ناپایدار بوجود آمده‌اند که توانایی ارتقا را ندارند. برخی دیگر در نزدیکی خطوط راه‌آهن قرار دارند که در صورتی قابل زیست هستند که مکان راه‌آهن جابه‌جا شود [۳۵]. ویژگی‌های اجتماعی، بیشتر ساکنان سکونتگاه‌های غیررسمی از فقر و محرومیت اجتماعی رنج می‌برند. این مناطق دارای سطوح بالایی از جرم و جنایت و دیگر معیارهای محرومیت اجتماعی می‌باشد. اغلب با گروه‌های آسیب‌پذیر جمعیت همچون مهاجران

مهاجرت از روستا به شهر می‌باشد، نظریه‌های علل پیدایش حاشیه‌نشینی در جدول ۲ دسته‌بندی شده است.

جدول ۲: دلایل پیدایش حاشیه‌نشینی [۳۲]

نظریه مرکز	انباشت سرمایه در درون شهر بزرگ و عدم سرمایه‌گذاری در بیرون
مهاجرت	نابرابری‌های طبیعی و جغرافیایی، عدم امکانات اقتصادی و اجتماعی بین شهر بزرگ و دیگر مناطق
ناکارآمدی نظام‌های حمایتی	ناتوانی در به‌کارگیری توانمندی‌های محلی
شهر نشینی سریع	رشد سریع شهرنشینی و بروزمشکلات اقتصادی
فقدان نظام یکپارچه	فقدان نظام یکپارچه مدیریت توسعه شهری و ناکارآمد بودن سیستم اداری جامعه
هدر رفت زمین	عدم کنترل و نظارت بر مصرف درست زمین
توسعه نیافتگی	مهاجرت نیروی کار کم‌مهارت و نبود مدیریت کارای سرزمینی (آمایشی)

رشد جمعیت، مهاجرت، ناآرامی‌های مدنی، جنگ، تغییر اقلیم، امنیت، اشتغال شهری، فقر، فقدان سیاست‌های مسکن قابل‌دسترس و تقاضا برای مسکن مقرون‌به‌صرفه و نزدیکی به شغل در مکان‌های شهری از عوامل مهم ایجاد مسکن غیررسمی می‌باشد [۸]. بالا بودن میزان تقاضا برای اراضی شهری و پایین بودن ظرفیت تولید و عرضه زمین مناسب برای انواع کاربری‌های مورد نیاز جامعه باعث افزایش روز افزون قیمت زمین به‌ویژه در شهرهای بزرگ می‌شود. افزایش مستمر قیمت اراضی شهری دارندگان سرمایه را به خریدن و بی‌استفاده رها کردن این اراضی ترغیب می‌نماید [۳۳]. همچنین ناکارآمدی نظام تأمین زمین قوانین و استانداردهای انعطاف‌ناپذیر و نااندیشیده نیز می‌تواند به گسترش اسکان غیررسمی بیانجامد [۱۰، ۹]. بسیاری از شهروندان بدلیل گرانی مسکن از تأمین سرپناه عاجز می‌گردند و راه‌حل‌های گوناگون از جمله ایجاد سکونتگاه‌های غیررسمی و خودساخته در پیرامون یا داخل شهرها را انتخاب می‌کنند [۱۱].

ویژگی‌های اسکان غیررسمی

مردمی که در سکونتگاه‌های غیررسمی زندگی می‌کنند در معرض نابرابری‌های فضایی، اجتماعی و اقتصادی، درآمد و

بیماری، خطرات محیطی، شرایط بد فیزیکی، زمین‌های مستعد سیل و توسعه در مناطق پرخطر، تشدید بحران مسکن، معیارهای سازگاری فیزیکی و غیرمهندسی، فقر و محرومیت از حقوق بشر [۸] و کمبود دسترسی به غذا و سوخت ناکافی، درآمد پایین ساکنان و همچنین بی‌سوادی و عدم دسترسی به فرصت‌های توسعه و مشکلاتی همچون گرد و غبار، سر و صدا، آلودگی، زباله، چاله‌ها، حیوان‌های ولگرد و پشه و مگس را از جمله مشکلات محیط زندگی این مناطق می‌باشد [۳۸]. دسته‌بندی‌هایی برای مشکلات این مناطق صورت گرفته است:

- عوامل بیماری‌زا: منابع ناکافی آب، امکانات ضعیف، بهداشت ضعیف
- خطرات فیزیکی: ازدحام، طراحی نامناسب، افزایش مشکلات بهداشتی-روانی
- خطرات فقر: کمبود آب، بهداشت و خانه استاندارد، زندگی پر ازدحام با محرومیت [۳۸].

محله فقیرنشین به لحاظ کالبدی غیراستاندارد و متفاوت با بافت متعارف شهری هستند. کوچه‌پس‌کوچه‌ها نامنظم و بی‌قاعده هستند، طوری که نیمه‌ویران به نظر می‌رسند، خانه‌ها نامستحکم و سست جلوه می‌کنند و همچنین عدم همخوانی فضا با جمعیت بسیار متراکم درون آن نشان بارزی از کمبود شدید زمین و فضای فیزیکی است [۲۰].

پیامدهای اسکان غیررسمی

این سکونتگاه‌ها علیرغم پیوستگی زیادی که به لحاظ اقتصادی و اشتغال با شهر اصلی دارند، دارای تفاوت‌های اساسی اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی مخصوصاً کالبدی با شهر مادر می‌باشند [۳۷]. یکی از مهم‌ترین مشکلات این مناطق کیفیت پایین زندگی شهری است. با افزایش جمعیت و رشد شهرنشینی، این سکونتگاه‌ها با مشکلات اجتماعی، فرهنگی، کالبدی و زیست محیطی مواجه شدند که به کاهش کیفیت زندگی شهری منجر شده و زمینه را برای بروز ناهنجاری‌ها و ناپایداری توسعه شهری تشدید کرده است [۳۹]. ساکنان محله‌های فقیرنشین به دلیل فقدان خدمات اساسی، می‌توانند بر محیط خود تأثیر بگذارند و منجر به آلودگی خاک، هوا و آبراه‌ها شوند. با ادامه این روند، ساکنان می‌توانند محیط زیست خود را تحت تأثیر قرار دهند [۴۰].

جدید افراد بی‌خانمان و اقلیت‌های قومی در پیوند قرار گرفته‌اند [۲۷، ۲۶]. بیشتر ساکنان افراد مهاجر روستایی و عشایر و شهری (از خود شهر یا شهرهای دیگر) تشکیل می‌دهند که اغلب فاقد مهارت لازم شهری هستند. این افراد بیشتر زادگاه خود را به علت عوامل رانش آن و کمتر به دلیل عوامل جاذب شهری ترک کرده‌اند. بسیاری از ویژگی‌های اجتماعی ساکنان برآمده از شرایط زندگی، مسائل و مشکلات، نادیده گرفته شدن و محرومیت سیاسی و اجتماعی است [۱۳]. ساکنان از لحاظ طبقه اجتماعی محصور هستند، به گونه‌ای که افراد خارج از این مناطق خود را متفاوت با طبقه اجتماعی این گروه می‌دانند [۲۱]. این اجتماعات به لحاظ قضاوت‌های ارزشی شهری از منزلت پایینی شهر برخوردار می‌باشند که باعث انزوای اجتماعی قرار گرفتن و طرد شدن آنها است [۲۰]. ویژگی‌های اقتصادی، بسیاری از شاغلان سکونتگاه‌های آلودگی فقیر هستند و در بخش غیررسمی کار می‌کنند [۴]. اما پندار نادرست این است که ساکنان اجتماعات آلودگی تماماً در بخش غیررسمی اقتصاد و در مشاغل انگلی شهری (دست فروشی و...) اشتغال دارند و اجتماعات اسکان غیررسمی محل فقیرترین اقشار جامعه است. گرچه فقیرترین گروه‌ها را می‌توان در اجتماعات آلودگی یافت اما ساکنان آن معمولاً کسانی هستند که با ساختن سرپناه توانسته‌اند تحرک عمودی از نظر سطح زندگی و تحرک طبقاتی را تجربه کنند [۱۳]. ساکنان سکونتگاه غیررسمی با نادیده گرفتن قوانین و مقررات منطقه‌بندی به فعالیت اقتصادی در کنار محل سکونت خود می‌پردازند، هزینه اجاره را کاهش می‌دهند و از پرداخت مالیات مسکن می‌گریزند و بدین ترتیب امکان جذب شدن در اقتصاد شهر را پیدا می‌کنند [۱۰].

مشکلات سکونتگاه‌های غیررسمی

بیات [۳۶]، با بررسی منطقه اسلامشهر تهران، کمبودها و مشکلات اقتصادی و اجتماعی مردم در زمینه‌های مختلف از جمله اشتغال مناسب، تأمین انرژی، آب مصرفی، حمل و نقل، تاسیسات زیربنایی، مسکن، آموزش و پرورش، بهداشت، رفاه اجتماعی و... را دریافت [۳۷]. آموزش، بهداشت کودکان، مرگومیر و محرومیت اجتماعی [۳۸]، عدم وجود خدمات اساسی، جاده، سیستم تخلیه فاضلاب، خانه‌های غیراستاندارد و نامناسب، ازدحام و شلوغی و تراکم بالای جمعیت، شیوع

بررسی و مطالعه حاشیه‌نشینی و پدیده اسکان غیررسمی

سیاست‌های افزایش ظرفیت فرصت‌های شغلی و تغییرات در اداره شهری باشد [۳۶]. بخش مسکن و بهسازی سکونتگاه‌های غیررسمی هیبتات نیز با هدف افزایش دسترسی به مسکن مناسب، بهبود کیفیت زندگی در محلات زاغه‌نشین و سکونتگاه‌های غیررسمی و جلوگیری از ایجاد و رشد نمونه‌های جدید آن می‌باشد (۲).

جدول ۳: مؤلفه‌های ارتقا محله فقیرنشین [۳۶].

تدابیر امنیتی ^۲	امنیت مسکن
سرمایه اجتماعی ^۳	- شرکت در فعالیت‌های جمعی - همکاری متقابل، اعتماد بین افراد، نیازها و نگرانی‌های مشترک - تشویق ساکنان برای مشارکت در ارتقا فعالیت‌ها - تعامل اجتماعی
تقویت اقتصادی و معیشت ^۴	- حفظ دارایی فیزیکی - تولید درآمد - بهبود وضع درآمد - ارتقا مهارت - طرح و ام‌های کوچک - کمک هزینه تحصیلی برای دوره‌های شغلی - بهبود شرایط اجتماعی و اقتصادی (استفاده نیرو کار اجتماعی برای ساخت و نگهداری زیرساخت-ها) - بهبود اقتصاد بلند مدت
حاکمیت و نهادها ^۵	- برنامه‌ریزی برای مشارکت جامعه در طرح‌ها - انتقال سرمایه به شهرها و تلاش برای بهبود شرایط فقیرنشین - بهبود مدیریت - ارائه مسکن مقرون به صرفه (ارتقا، نوسازی، توسعه محله فقیر) - استفاده از زمین‌های برنامه‌ریزی نشده و ساخت و-ساز کنترل شده

در پژوهشی با بررسی سه منطقه در سه کشور اندونزی، فیلیپین، ویتنام در جدول ۳ به مؤلفه‌های ارتقا محله فقیرنشین رسیدند. در پژوهشی دیگر با بررسی منطقه‌ای در کشور اندونزی، بهبود استانداردهای زندگی، رفاه ساکنین، فراهم آوردن زیرساخت‌ها،

سکونتگاه‌های غیررسمی پیامدهای منفی بسیاری دارند، عمده‌ترین این مشکلات را در سه دسته می‌توان تقسیم بندی کرد:

- برهم‌زدن پیشبینی‌های برنامه‌های شهری: سکونتگاه‌های غیررسمی در مکان‌هایی پیش‌بینی نشده در برنامه‌های شهری و خارج از استانداردهای ساخت‌وساز و قوانین رسمی شهری شکل می‌گیرند و با کمبود خدمات زیرساختی همراه می‌شوند [۳۲].
- مخاطرات زیست‌محیطی: سکونت در مکان‌های نامناسب و بدون کم‌ترین خدمات دسترسی محدود به آب دفع نامناسب زباله و تراکم جمعیتی از جمله مواردی است که ساکنان سکونتگاه‌های غیررسمی را در معرض تهدیدهای زیست محیطی و انسان ساخت قرار می‌دهد [۱۰].
- بروز اغتشاشات شهری: ناشی از وجود نابرابری و عدم برخورداری ساکنان سکونتگاه‌های غیررسمی از خدمات و امکاناتی مشابه با ساکنان شهر می‌باشد [۹].
- اسکان غیررسمی در کنار مشکلاتی که برای شهرها جوامع و مدیریت شهری پدید می‌آورد پیامدهای مثبت نیز در پی دارد. سه گروه از این پیامدها به شرح زیر است.
- راه حل تأمین مسکن تهی‌دستان: اسکان غیررسمی برنامه‌ریزی مسکن تهی‌دستان در جوامعی است که برنامه‌ریزان آن فرصتی برای ارائه طرحی ناظر بر یافتن سرپناه آن هم برای فقرای شهری ندارند [۱۳].
- کمک به رشد اقتصادی شهر: ساکنان سکونتگاه‌های غیررسمی به دلیل تأمین مسکن و خدمات ارزان برای خود و با کم‌ترین بار برای شهر رسمی، نیروی ذخیره کار و بازار باارزشی هستند که موجب رشد اقتصادی شهر می‌شوند [۹].

راهکارهای مواجه شدن با اسکان غیررسمی برای ارتقاء وضعیت عمومی آن

سیاست‌گذاران رویکردهای متنوعی برای رسیدگی به سکونتگاه‌های غیررسمی و محله‌های فقیرنشین دارند که برخی از آنها عبارتند از: بهبود منطقه، تخریب و یا اسکان مجدد [۸] و یا ارتقا محلات فقیرنشین^۱ که شامل بهبود خدمات فیزیکی مثل جاده‌ها و زه‌کشی می‌باشد. ارتقا می‌تواند شامل بهبود کیفیت مسکن،

¹ Slum upgrading

² Tenure security

³ Social capital and community participation

⁴ Economic and livelihood enhancement

⁵ Governance and institutions

در نظر گرفته شد که باید تا سال ۲۰۳۶ محقق شود (۳). در برنامه اسکان بشر ملل متحد به بهبود وضعیت زاغه‌ها نیز پرداخته شد. مسئولان این برنامه، هماهنگی بین بخش‌های درگیر در بهسازی مناطق زاغه‌نشین را به کمک چهار راهکار ایجاد می‌کنند. این راهکارها عبارتند از:

ارائه خدمات مشاوره فنی (همکاری مستقیم با اقشار کم‌درآمدی که می‌خواهند وضعیت مسکن خود را بهبود دهند)؛ خدمات میانجی‌گری (برای ایجاد ارتباط بین نیازهای محلی و منابع محلی و بین‌المللی)؛ خدمات تهیه بسته‌های متنوع مالی و سرمایه‌گذاری؛ خدمات توسعه ابزارهای مالی [۴۱].

دفتر هیئات در ایران در سال ۱۳۸۸ با تمرکز بر موضوع کاهش آثار خطرات و بلایای طبیعی و بر اساس موافقت‌نامه‌ای بین برنامه اسکان بشر ملل متحد و دولت جمهوری اسلامی ایران تأسیس گردید (۲). سکونتگاه‌های غیررسمی یا بافت فرسوده و زاغه‌نشینی در ایران حدود ۲۰ درصد از کل آمار است. سال ۲۰۱۴ یک تیم قوی که در زمینه بافت فرسوده، طی ۵ روز تحقیق در تهران و شهرهای اقماری آن موفق شدند مناطق پرخطر و نایمن را شناسایی کنند. در این رابطه پروپوزالی نوشته‌اند و به وزارت راه و شهرسازی داده‌اند تا طرح جامعی برای آن تهیه کنند (۳).

نتیجه‌گیری

سکونتگاه‌های غیررسمی، نوعی از سکونتگاه‌هایی هستند که اصطلاحات متنوعی برای آن به کار می‌برند. این مقاله بازگویی مشکلات و پیامدهای حاصل از این نوع سبک اسکان است. سکونتگاه غیررسمی در قالب اسامی مختلفی به کار می‌رود. با وجود تمامی این اصطلاحات، فارغ از نام‌هایی که بر این مناطق گذاشته شده است. سکونتگاه‌های غیررسمی محله‌هایی، چه در حاشیه شهر و چه در درون شهر، هستند که محل تجمع افراد کم‌درآمد در وضعیت بد معیشتی و امکانات پایین می‌باشد که عمدتاً به آن حاشیه‌نشینی می‌گویند. اغلب این سکونتگاه‌ها چون از بطن شهرها و امکانات زندگی شهری به حاشیه رانده شده‌اند، درخور اصطلاح حاشیه‌نشینی می‌باشند. حاشیه‌نشینی سبکی از زندگی شهری است که به‌طور معمول در حومه شهرها، به صورت نامتعارف شکل می‌گیرد و نبود ضوابط قانونی در استقرار

خدمات اساسی مسکن و تأمین زمین، امنیت، حمایت مالی، بهبود محیط‌زیست (از جمله سیل و خطرات طبیعی)، حفاظت و افزایش دارایی اجتماعی- فرهنگی را جهت تغییر شکل و بازسازی این منطقه ارائه نمودند. در نهایت برنامه ارتقا شهرک حاشیه‌ای به ۳ مرحله محدود کردند:

- کوتاه مدت: نقاشی، زه‌کشی، بهبود محیط‌زیست
- میان‌مدت: بهبود شرایط مسکن، زیرساخت‌ها، امکانات عمومی
- بلند مدت: ارائه مسکن کم‌هزینه، آپارتمان و برج‌های عمودی [۸].

برنامه اسکان بشر ملل متحد (هیئات)

رسالت هیئات ترویج و ارتقاء توسعه اجتماعی و زیست‌محیطی اسکان بشر و دستیابی به هدف مسکن درخور برای عموم است. برنامه اسکان بشر ملل متحد برای زندگی شهری بهتر تلاش می‌کند (۲). این برنامه برای یاری‌رسانی و ارائه راه‌حل‌های کارآمد به تصمیم‌گیران در مورد مسائل شهری طراحی شد. اصول این برنامه طی نشست‌های و کنفرانس^۱ نشست استانبول و نشست هزاره جدید تبیین گردید [۴۱]. بعد از کنفرانس «هیئات» در سال ۱۹۷۶ در ونکوور کانادا این نیاز احساس شد که باید تمرکزی بر موضوع مسکن مردم جهان شود چرا که آن زمان ۳۰ تا ۳۵ درصد جمعیت دنیا دچار محرومیت در این رابطه بودند و در واقع فاقد مسکن بودند. البته موضوع حاشیه‌نشینی و مسکن‌های غیرایمن هم در این خصوص مورد بررسی قرار گرفت.

هر ۲۰ سال یکبار کنفرانس بین‌المللی هیئات برگزار می‌شود و اهداف ۲۰ ساله آینده در آن تبیین می‌شود. بعد از هیئات دوم در استانبول، دفتر اسکان بشر برنامه‌های بیشتری در دستور کار خود قرار داد. بحث زیرساخت‌ها که مرتبط با اسکان بشری بود در نظر گرفته شد. و به این موضوع رسید که تهیه اسکان فقط مورد بحث نیست بلکه هر زیرساختی که منجر به توسعه پایدار یک شهر است باید مورد بحث، تحقیق و در نهایت تأمین قرار بگیرد. اما در کنفرانس سوم که چند سال پیش برگزار شد درباره مقاومت‌سازی شهرها و تاب‌آوری آنها همچون مسائل زیرساخت، محیط زیست، اقتصاد، فرهنگ و... نگاه ویژه‌ای شد. ۱۷۶ آرمان

* شماره در گروه منظور منابع و مؤخذ است و شماره در پراوتر منظور وبگاه است.

وبگاه‌های بازدید شده در این مقاله

- (۱). بیانیه پرتوریا: «سکونت‌گاه‌های غیررسمی» برای هیبتا ۳، نشست موضوعی پرتوریا آفریقای جنوبی، ۷-۸ ۲۰۱۶ <https://habitat3.org>
- (۲). وبسایت ایرانی هیبتا، <https://unhabitat.org.ir>
- (۳). گفتگوی روزنامه ایران با آقای دکتر مهمت امین آکدوگان (سرپرست دفتر برنامه اسکان بشر سازمان ملل متحد در ایران)، ویژه نامه روز جهانی شهرها، روزنامه ایران <http://www.irannewspaper.ir>

منابع و مؤخذ

- [1]. UN-Habitat (2013). The State of the World Cities Report, Prosperity of Cities, pp 149.
- [2]. UN-Habitat (2014). Street as tools for urban transformation in slums: A street-led approach to city-wide slum upgrading, united nations human settlements program, pp 85.
- [3]. Schouten, M. Mathenge, r, (2010), Communal sanitation alternatives for slums: A case study of Kibera, Kenya, Physics and Chemistry of the Earth Parts journal, Volume 35, Issues 13-14, Pages 815-822.
- [۴]. برک پورن، اسدی، (۱۳۸۸)، مدیریت و حکمروایی شهری، انتشارات دانشگاه هنر.
- [۵] وزیری زاده، ع. (۱۳۹۶)، تفاوت نظام مسکن در کشورهای درحال توسعه با تجارب اروپایی، با تأکید بر باز تعریف مفهوم و نقش مسکن اجتماعی در برآوردن نیاز مسکن اقشار کم درآمد، نامه معماری و شهرسازی، شماره ۲۰.
- [6]. Un-habitat, (2005), Global Report on Human Settlements, Financing Urban Shelter, pp 294.
- [۷]. جمشیدی، ع. قادرمرزی، ح. جمشیدی، م. جمینی، د. (۱۳۹۲)، اولویت‌بندی چالش‌های مطالعه موردی: محله جعفرآباد، (AHP) اسکان غیررسمی با استفاده از تحلیل سلسله مراتبی کرمانشاه، فصلنامه مطالعات شهری، دوره ۲، شماره ۶، صفحه ۴۳-۵۸.
- [8]. Paul, J, (2017), Formalizing the Informal: Understanding the Position of Informal Settlements and Slums in Sustainable Urbanization Policies and Strategies in Bandung, Indonesia, Sustainability, Sustainability, vol 9(8), pp1436.
- [۹]. صرافی، م. (۱۳۸۱)، به سوی تدوین راهبردی ملی ساماندهی اسکان غیررسمی، فصلنامه هفت شهر، شماره نهم و دهم.
- [۱۰]. ایران‌دوست، ک. (۱۳۸۸)، سکونتگاه‌های غیررسمی و اسطوره حاشیه‌نشینی، انتشارات شرکت پردازش و برنامه‌ریزی شهری.
- [۱۱]. پالیزبان، س. (۱۳۸۹)، اسکان غیررسمی و فقر مسکن، مطالعه‌ی موردی: شهر پاکدشت، فصلنامه‌ی جغرافیا آمایش محیط، شماره ۱۱.

ابنیه و تأسیسات در این مناطق امکان خدمات‌رسانی را برای جمعیت ساکن سلب کرده است. با توجه به تعاریف مطرح شده از حاشیه‌نشینی، این مناطق به جهت رفع نیاز مسکن اقشار کم-درآمد که برنامه‌ریزی برای آنها از جانب دولت صورت نگرفته است بوجود آمده‌اند. افراد ساکن در این مناطق اغلب بدون هیچ سرمایه‌ای در شهرهای کوچک به شهرهای بزرگ مهاجرت کرده‌اند تا وضعیت زندگی خود را بهبود بخشند اما با مشکلات جدیدی از جمله‌ی مهم‌ترین آنها، مسکن روبه‌رو می‌شوند. این افراد گاه با مصالح غیرمتعارف در زمین‌های دور افتاده شهری و فاقد استاندارد، سکونتگاه‌های خود را برپا می‌سازند تا به نیاز مسکن خود پاسخ دهند. ساکنان حاشیه‌نشین در وضعیت بد معیشتی قرار می‌گیرند و با انواع مشکلات از جمله مشکلات اجتماعی، فرهنگی، کالبدی و زیست‌محیطی مواجه می‌شوند که پیامدهای جبران‌ناپذیری را برای ساکنان آن به‌بار می‌آورد. حال آنکه در برخی مطالعات حاشیه‌نشینی را پاسخی برای رفع نیاز سرپناه در زندگی شهری می‌دانند و آن را پدیده‌ای با وجوه مثبت تلقی می‌کنند. با وجود تمام این موارد با گسترش فقر در دنیای امروز در سراسر جهان به‌خصوص کشورهای در حال پیشرفت شاهد خبرهایی از گسترش روز افزون این نوع سبک زندگی و به حاشیه رانده شدن افراد ساکن در شهر به این مناطق می‌باشیم که با وجود تأمین اقتصاد خود در داخل شهر، نیاز مسکن خود را با سکونت در حاشیه‌نشینی تأمین می‌کنند. بافت پدید آمده از این نظر حائز اهمیت است که حاشیه شهرها رفته رفته با گسترش جمعیت از حاشیه خارج شده و جزئی از شهر خواهند شد. با وجود جدیت موضوع در چند دهه گذشته کمتر به مناطق فقیرنشین و سکونتگاه‌های غیررسمی پرداخته شده است و اغلب پیشنهادات و راهکارها و سیاست‌ها بر اساس متوسط‌های جامعه که گاه بسیار از واقعیت‌های موجود دور بوده، ارائه شده است. حاشیه‌نشینی عمدتاً نیاز مسکن را برای قشر ضعیف و افرادی که بخشی از اقتصاد شهر را بر عهده دارند، رفع می‌کند و نه تنها نمی‌توان آن را نادیده گرفت بلکه با تکیه بر نقش مثبت اسکان غیررسمی در تأمین سرپناه بخشی از افراد شهر، می‌توان این نوع اسکان را با مدیریت و تدبیر به فرصتی برای رفع نیازها و با حداقل رساندن مشکلات این مناطق به بهره‌برداری از آن تبدیل کرد.

- Reports, understanding slums, University College, London. Development Planning Unit.; United Nations Human Settlements Programme.
- [28]. پیران‌پ، (۱۳۸۷)، از اسکان غیر رسمی تا اسکان نایابی (در جست و جوی راه حل)، فصلنامه هفت شهر، شماره ۲۳-۲۴.
- [29]. Delladetsima, P. M, (2006), The Emerging Property Development Pattern in Greece and its Impact on Spatial Development, *European Urban and Regional Studies*, vol 13(3): pp 245-27.
- [30]. Kellett, P, (2011), Contemporary vernaculars: Informal housing processes and vernacular theory, *ISVS e-Journal*, vol 2(1), pp 1-11.
- [31]. Nassar, D. M. Elsayed, H. G, (2017), From informal settlements to sustainable communities, *Alexandria Engineering Journal*, Volume 57, Issue 4, Pages 2367-2376.
- [۳۲]. شیبچه، ا. حبیبی، ک. کمالی‌نسب، ح. (۱۳۹۰)، فرایند شکل‌گیری و گسترش سکونتگاه‌های غیررسمی نمونه موردی - محله سهرابیه کرج، مسکن و محیط روستا، شماره ۹۹.
- [۳۳]. محمودی پاتی، ف. محمدپور عمران، م. (۱۳۸۷)، سیاست‌های مدیری زمین شهری - راهکارهایی در جهت دستیابی اقشار کم درآمد به زمین شهری، چاپ اول، انتشارات شهیدی، تهران.
- [۳۴]. پیران‌پ، (۱۳۸۸)، از اسکان غیر رسمی تا اسکان نایابی (در جست و جوی راه حل)، فصلنامه هفت شهر، شماره ۲۹-۳۰.
- [35]. Dovey, k, (2013), *Informalising Architecture: The Challenge of Informal Settlements*, *Architectural Design*, pp 82-89.
- [36]. Minnery, J. Argo, T. Winarso, H. Hau, D. Veneracion, C. Forbes, D. Childs, I, (2013), Slum upgrading and urban governance: Case studies in three South East Asian cities, *Habitat International*, vol 39, pp162-169.
- [۳۷]. بیات، س. نظریان، ا. (۱۳۹۰)، بررسی نقش مهاجرت‌های درون‌استانی در گسترش سکونتگاه‌های خودرو کلان شهر تهران (مطالعه موردی اسلامشهر)، فصلنامه جغرافیا، دوره ۴، شماره ۱۸.
- [38]. Awadalla, H, (2013), Health effect of slums: A consequence of urbanization, *Scholarly Journal of Medicine*, Vol. 3(1) pp. 7-14.
- [۳۹]. خراسانی مقدم، ص. مظفر، ف. حسینی، ب. (۱۳۹۷)، شاخص‌های سرمایه اجتماعی موثر بر رضایتمندی ساکنان سکونتگاه‌های غیر رسمی (مطالعه موردی: محله ی فرحزاد شمالی، تهران)، مدیریت سرمایه اجتماعی، دوره ۵، شماره ۲.
- [40]. Mahabir, r. Crooks, a. Croitoru, a. Agouris, P, (2016), The study of slums as social and physical constructs: challenges and emerging research opportunities, *Regional Studies*, *Regional Science*, VOL. 3, NO. 1, pp 399-419.
- [۴۱]. UN- HABITAT، برنامه اسکان بشر سازمان ملل متحد، (۱۳۹۰)، فصلنامه اقتصاد شهر، شهرداری تهران، شماره ۱۰.
- [۱۲]. خراسانی مقدم، ص. یزدانفر، ع. حسینی، ب. (۱۳۹۴)، بررسی شاخص‌های کیفیت زندگی موثر بر میزان رضایتمندی ساکنان سکونتگاه‌های غیررسمی (مطالعه ی موردی: محله فرحزاد تهران- فرحزاد شمالی)، پژوهش‌های جغرافیای انسانی، دوره ۴۷، شماره ۱.
- [۱۳]. پیران‌پ، (۱۳۸۱)، باز هم در باب اسکان غیررسمی: مورد شیرآباد زاهدان، فصلنامه هفت شهر، شماره نهم و دهم.
- [۱۴]. بیک زاده شکوئی، ح. (۱۳۷۳)، دیدگاه‌های نو در جغرافیای شهری، انتشارات سمت.
- [۱۵]. پاتر. ایونز، س. (۱۳۸۴)، شهر در جهان در حال توسعه (The city in the developing world c1998)، ترجمه ایراندوست، ک. دهقان منشادی، م. احمدی، م. انتشارات تهران سازمان شهرداری ها و دهیاری های کشور.
- [۱۶]. حاج یوسفی، ع. (۱۳۸۱)، حاشیه‌نشینی شهری و فرایند تحول آن (قبل از انقلاب اسلامی)، فصلنامه هفت شهر، شماره هشتم، سال سوم.
- [۱۷]. کوآن، ر. (۱۳۸۷)، فرهنگ واژگان برنامه ریزی شهری، چاپ دوم، انتشارات آذرخش تهران.
- [۱۸]. دراکاکیس اسمیت، د. (۱۳۷۷)، شهر جهان سومی، ترجمه فیروز جمالی، نشر توسعه تهران.
- [۱۹]. صالحی امیری، ر. خدایی، ز. (۱۳۸۹)، ویژگی‌ها و پیامدهای اسکان غیر رسمی و حاشیه‌نشینی شهری نمونه موردی: کلان‌شهر تهران، فصلنامه بررسی مسائل اجتماعی ایران، دوره ۱، شماره ۳.
- [۲۰]. پارسا پژوه، س. (۱۳۸۱)، نگرشی از درون به پدیده حاشیه‌نشینی (اسلام آباد کرج)، فصلنامه علمی و پژوهشی رفاه اجتماعی، شماره ۶.
- [21]. Kamaliour, H. Dovey, K, (2019), Mapping the visibility of informal settlements, *Habitat International* vol 85, pp63-75.
- [22]. Zeilhofer, p. Topanotti, v, (2008), GIS and ordination techniques for evaluation of environmental impacts in informal settlements: A case study from Cuiaba, central Brazil, *Applied Geography*, Vol. 28, no. 1, pp. 1-15.
- [۲۳]. ماجدی، ح. لطفی، ک. (۱۳۸۶)، سکونتگاه‌های غیررسمی شهری در کلانشهر اهواز، نشریه هویت شهر، سال اول، شماره ۱.
- [۲۴]. غمامی، م. اطهاری‌کمال، ا. (۱۳۸۶)، مدیریت یکپارچه و حل مسأله اسکان غیررسمی، تهران: مرکز مطالعات و تحقیقات شهرسازی و معماری ایران.
- [۲۵]. دهقان، ن. فهیمی زاده، ح. (۱۳۸۸)، تشکیل نهاد اجتماعی محله گام نخست در تحقق اهداف توانمندسازی بافت‌های غیررسمی، فصلنامه هفت شهر، شماره ۳۰-۲۹.
- [26]. UN-HABITAT (2004), *The Challenge of Slums: Global Report on Human Settlements*, London: Earthscan, 310 pp.
- [27]. UN-HABITAT (2003), *Case Studies for the Global Report on Human Settlements, Urban Slums*